

El gravador Joan Amills i Costa

(Ripoll, ca. 1800 – Barcelona, 1853)

Meritxell Verneda Ribera
meritxellverneda@gmail.com

RESUM

Els gravadors barcelonins formats a l'Escola Gratuïta de Dibuix i Nobles Arts durant les primeres dècades del segle XIX van trobar, en aquesta institució, la base i els mitjans necessaris per exercir el seu art. Gràcies a aquesta preparació tècnica, aparegueren uns gravadors que es dedicaren especialment a la il·lustració de llibres, amb la qual cosa donaven resposta a les demandes del mercat editorial que volia decorar les seves publicacions amb estampes.

És en aquest context que estudiem la figura de Joan Amills i Costa (Ripoll, ca. 1800 – Barcelona, 1853), un artista especialitzat en el gravat de talla dolça i experimentat, des de la seva etapa de formació, en les estampes d'il·lustració de llibres. Les dades biogràfiques entorn d'aquest artista eren escasses, perquè els estudis generals de gravat i sobre l'art del gravat català en destacaven únicament les il·lustracions de novel·les i els retrats.

El present article aporta diverses novetats biogràfiques que, al costat dels exemples més destacats, permeten apreciar la seva obra amb més matisos i difondre unes estampes força desconegudes.

Paraules clau:

art gràfic; Barcelona; calcografia; gravat; gravat calcogràfic; Escola Gratuïta de Dibuix i Nobles Arts; història del gravat; il·lustració de llibres; llibre il·lustrat; segle XIX

ABSTRACT

The engraver Joan Amills i Costa (Ripoll, ca. 1800–Barcelona, 1853)

The engravers who were based in Barcelona and attended the Escola Gratuïta de Dibuix i Nobles Arts during the first decades of the 19th century obtained from the school the necessary tools to practise their art. This technical preparation led engravers to specialise in the illustration of books, thus responding to the demands of a publishing market that decorated its works with stamped illustrations.

This is the context in which we study the figure of Joan Amills i Costa (Ripoll, ca. 1800–Barcelona, 1853), an engraver who specialised in an engraving technique that utilised the burin tool and who already had expertise in the creation of book illustration stamps in his formative period. Biographical data for this artist are scarce, and general studies about engraving and Catalan engraving art provide scarce information about his book illustrations and portraits.

This article contributes new biographical data which, added to the more prominent examples of his work, allow more aspects of the engraver's work to be appreciated, as well as little-known illustrations by the artist.

Keywords:

graphic art; Barcelona; engraving; print; etching; Escola Gratuïta de Dibuix i Nobles Arts; history of engraving techniques; book illustration; illustrated book; 19th century

Els gravadors barcelonins formats a l'Escola Gratuïta de Dibuix i Nobles Arts durant les primeres dècades del segle XIX van trobar, en aquesta institució, la instrucció acadèmica i els mitjans necessaris per exercir el seu art.

Els alumnes de l'especialitat de gravat matriculats a l'Escola a partir de l'any 1814, una vegada acabat el conflicte de la Guerra de la Independència, van especialitzar-se en gravat de talla dolça. Aquesta generació fou la que, uns quants anys més tard, va nodrir el mercat d'art gràfic barceloní amb estampes soltes, sèries d'estampes i il·lustracions de llibres¹. El mestre de gravat durant aquesta època era Josep Coromina i Faralt (1756-1834), que va ser el segon professor d'aquesta especialitat a l'Escola de Llotja. El primer havia estat Pasqual Pere Moles i Coronas (1741-1797), el qual va ser també el director de l'Escola creada l'any 1775². Els deixebles més destacats de Moles eren Josep Coromina i Blai Ametller Rotllan (1768-1841). Trobem Coromina matriculat a l'Escola entre els anys 1775 i 1785, i substituï Moles al capdavant de l'ensenyament després de la seva mort, exercint de professor ininterrompudament des de 1814 fins a 1834³. En canvi, Blai Ametller es traslladà a Madrid pensionat a l'Acadèmia de Bellas Artes de San Fernando, on aprengué l'art del gravat del mestre Manuel Salvador Carmona (1740-1805), a qui va substituir al capdavant de l'ensenyament de gravat dins l'acadèmia madrilenya⁴.

La formació d'un gravador calcogràfic era molt laboriosa i tenia una durada mitjana de deu anys, durant els quals s'aprenia l'ofici junt amb l'aprenentatge d'altres especialitats artístiques, com ara el dibuix. Els noms dels alumnes de gravat més destacats de l'Escola dins el període comprès entre els anys 1814 i 1825 són els de Joan Amills i Costa (Ripoll, ca. 1800 – Barcelona, 1853), els germans Pau Alabern i Moles (Barcelona, 1801–1860) i Ramon

Alabern i Moles (Begues, 1811 – Madrid, 1888)⁵, Domènec Estruc i Jordan (1796-1851), Àngel Fatjó i Bartrà (1817-1889), Esteve Mas de Xaxars (ca. 1800-?), Joan Masferrer (ca. 1800-1843) i Antoni Roca Sallent (ca. 1800-1864)⁶.

La figura de Joan Amills l'estudiem en aquest context general. Fou un gravador calcogràfic experimentat des de la seva etapa de formació en les estampes d'il·lustració de llibres⁷. L'estudi d'aquest gravador ens ha permès, d'una banda, saber com era l'aprenentatge de l'art gràfic a Barcelona i, de l'altra, conèixer més dades biogràfiques entorn seu, atès que el que en sabíem fins ara era tan sols el que els estudis de gravat general i d'art gràfic català anunciaven. Aquests estudis el presentaven com a il·lustrador de novel·les o com a gravador especialitzat en retrats⁸. Si bé aquestes dues afirmacions sobre Amills són certes, el present article aporta diverses novetats biogràfiques que, al costat dels exemples més destacats de la seva obra, permeten, en definitiva, apreciar aquest gravador amb molts més matisos i difondre unes estampes força desconegudes.

Període de formació 1814-1823

Joan Amills es va formar com a gravador calcogràfic a l'Escola de Llotja, on va entrar a finals de 1814, després de la Guerra de la Independència, i va triar l'especialitat de gravat de talla dolça.

A partir de les dades recollides al *Copiador dels Oficis* de l'Escola, coneixem quan hi va ingressar i com s'hi sol·licitava una plaça:

A 21 de Nov. de 1814. Juan Amills y Costa, que de poco tiempo esta admitido a la Escuela, demuestra un genio extraordinario, según puede colegirse de las varias obras de pluma, que

ha presentado a la Rl. Junta, y de la copia que hizo del mapa de Cataluña durante la guerra. Su habilidad, que es solo efecto de su genio puede proporcionarle grandes progresos en el grabado si se le dirige por los principios de este arte [...]».

El mateix *Copiador dels Oficis* ens permet apuntar el seu naixement entorn de 1800, si tenim en compte quina era aleshores l'edat mínima per ser-hi admès. La Comissió de l'Escola, quan va restablir les seves funcions l'any 1814, després de la invasió napoleònica, acordà que l'edat d'ingrés havia de ser deu anys, i no dotze, com era habitual des de 1798¹⁰.

De la seva etapa formativa com a gravador, en coneixem el moment en què se li concedí una pensió de formació, segons consta a l'informe:

Barcelona 10 de noviembre de 1814,
Real Junta de comercio congregada a las once de este día, en su pieza ordinaria de la Casa Lonja [...]. Visto el recurso del 10 del corriente de Juan Amills y Costa que se sirva la Junta dispensarle su protección efectiva para aplicarse a las nobles artes; y vistas las obras singulares y de puro ingenio que ha presentado y que indican en el una grandísima disposición y maneras para grabador [...]»¹¹.

Pensió de formació que es va allargar fins l'any 1823:

[...] Juan Amils con el objeto a que se le continúa la pensión de una peseta diaria que le tenia concedida la Junta para durante el beneplácito de la misma, con acuerdo del 23 de enero de 1815, cual auxilio había sido suspendido a Amils de resultas de las disposiciones a la antes diputación provincial con objeto de reducción de gastos. Y visto el informe al contador del 4 del corr.te relativo a la con cesión de tal pensión y a la época en que cesó de disfrutarla Amils. Ha acordado que se decrete que la Junta no se halla en circunstancias para acceder a su solicitud [...]»¹².

El professor de gravat calcogràfic a l'Escola de Llotja durant els anys de formació d'Amills era Josep Coromina i Faralt (Barcelona, 1756 – Barcelona, 1834)¹³. L'aprenentatge artístic a Barcelona, com a la resta d'acadèmies provincials, seguia les directrius de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, de Madrid. L'adquisició de coneixements artístics se centrava en el dibuix, per després especialitzar-se en alguna de les diferents disciplines (gravat, pintura, escultura, etc.) i, en especial, en aquella en què es destaqués i s'apreciés una predisposició natural. Pel que fa a l'aprenentatge d'Amills, en podem conèixer una part, gràcies al *Memorial*

Figura 1.
Bèstia de quatre caps, 1817. Gravet de Joan Amills. 190 mm × 175 mm. Talla dolça.

de Premios que detallem a continuació. Els premis eren un element integrant dels concursos generals que l'Escola, seguint les directrius de l'Academia de San Fernando, establia com a incentius perquè els joves alumnes s'apliquessin en els estudis¹⁴:

Barcelona 16 de diciembre de 1833,
Certifico que Juan Amils ha sido discípulo matriculado de dicha escuela de Dibujo habiendo obtenido en ella veinte premios en su haber:

- 1 Premio extraordinario en la clase de grabado en dulce o de Lámina 2º y 1º de Figuras copiadas de Estampa;
- 2º y 1º de Modelo de yeso;
- 2º y 1º del Natural;
- 2º y 1º de Flores y Artefactos;

Gratificación y extraordinario en cada una de las sobredichas clases;

- 3º y 2º en la clase de Flores del Natural¹⁵.

Aquest memorial mostra la gran varietat de matèries que s'ensenyaven dins l'especialitat de gravat de talla dolça, que no tenia cap més objectiu que formar bons gravadors. De l'etapa de formació d'Amills, els millors exemplars són, en primer lloc, l'estampa *Bèstia de quatre caps*, on s'aprecia el domini perfecte que tenia del llenguatge del burí¹⁶ (vegeu figura 1).

El segon és un exemple de com, en el procés d'aprenentatge, es realitzaven estampes per il-

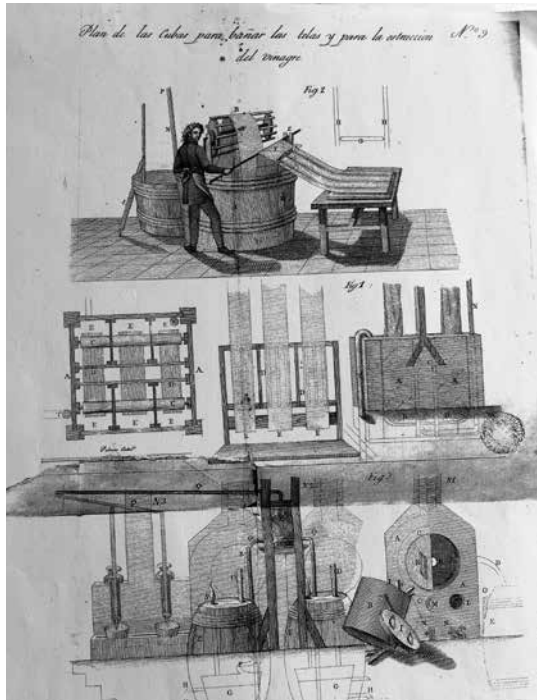

Figura 2.
Estampa: N° 9 / *Plan de las cubas para bañar las telas y para la extracción del vinagre*, 1819. Gravat de Joan Amills segons un dibuix de Carles Ardit. 270 mm x 180 mm. Talla dolça.

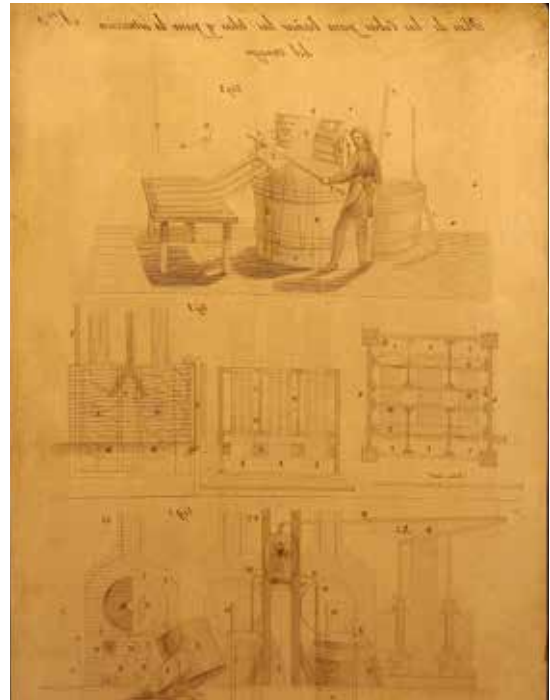

Figura 3.
Planxa de coure: N° 9 / *Plan de las cubas para bañar las telas y para la extracción del vinagre*. Gravat de Joan Amills segons un dibuix de Carles Ardit, 193 mm x 225 mm. Talla dolça.

lustrar llibres. En aquest cas, per al *Tratado teórico y práctico de la fabricación de pintados o indianas*, escrit per Carles Ardit i decorat amb nou estampes, quatre de les quals eren gravades per Amills a partir dels dibuixos del mateix Ardit, que representen els aparells i les diferents tècniques del tintatge de les teles de cotó¹⁷. Els companys que hi van participar van ser Santiago Maria Folch¹⁸ i Antonio Cases. La Biblioteca de Catalunya conserva les làmines de coure, on s'aprecia el detall i la precisió tècnica d'aquests gravadors¹⁹ (vegeu figures 2 i 3).

Les estampes que decoren la revista *Memorias de Agricultura y Artes*²⁰ també les podem considerar unes mostres d'aquesta etapa formativa. Aquesta publicació periòdica, editada per la Junta de Comerç entre els anys 1815 i 1821, té dotze volums i un total de 144 estampes sense signar, que representen els ginys i els artefactes tractats en el text. Creiem que aquestes estampes anònimes eren gravades pels alumnes de gravat, atès que es tractava d'una manera econòmica d'il·lustrar la revista de la Junta, al mateix temps que els estudiants podien exercir el seu art.

Període de 1830 a 1853. Joan Amills, «grabador de lámina fina»

Joan Amills era un «grabador de lámina fina», cosa que es refereix a la planxa de coure, és a dir, la matriu utilitzada per produir les estampes.

Les noves dades biogràfiques que aportem en el present article permeten situar el personatge i el conjunt de la seva obra al llarg de la primera meitat del segle XIX²¹. La primera novetat és la que fa referència al seu origen, i està extreta de la signatura de l'estampa *Sistema Planetario*, on s'explicita que era natural de Ripoll²²:

“J. Amills nat.l de Ripoll lo gr.”

L'estampa *Sistema Planetario* data de l'any 1835, el fet de localitzar-la al *Diario de Barcelona* ens ha permès saber el següent:

En casa Piferrer, Plaza del Ángel, se venden a diez reales de vellón la lámina que representa la hermosa y nueva esfera copernicana con órbitas elípticas inventada y ejecutada por el artista barcelonés D. Francisco Arau y Sampons, bajo la dirección del Sr. D. Fr. Juan Zafont y de Ferrer, monje del real monasterio de San Cugat del Vallés, catedrático de Filosofía y Abad electo del de San Pablo de Barcelona, la acompañan una disertación astronómica relativa al objeto, compuesto por este último. Solo la idea de que estos dos catalanes han logrado dar un nuevo giro al misterio del estudio de la astronomía haciéndole, si es lícito hablar así, del todo experimental, no solo debe excitar el justo orgullo nacional, si que también merece el aprecio

Figura 4.
Sistema Planetario, 1835. Gravats de Joan Amills segons un dibuix de Francesc Arau Sanpons. 490 mm × 385 mm. Talla dolça.

y veneración de cuantos se interesan en los adelantos de nuestra industriosa patria²³ (vegeu figura 4).

La segona novetat biogràfica té relació amb el seu casament, i la tercera fa referència a la data de la seva defunció. Respecte a la documentació del casament, sabem que es va celebrar el 7 d'abril de l'any 1830 a la parròquia de Santa Maria del Pi, de Barcelona, segons el llibre d'esposalles, que especifica:

Joan Amills, gravador, fill de Benet i Maria Teresa Costa, amb Vicenta Piera, soltera, filla de Josep i Paula Pedrosa. Parròquia Pi²⁴.

La informació de la defunció no és tan explícita. Indica el següent:

Juan Amell, falleció en Barcelona el 11 de diciembre de 1853, Parroquia de San Justo, fue inhumado en Pueblo Nuevo i posteriormente en fecha de 30 de mayo de 1889 fue trasladado a Montjuïc²⁵.

L'activitat artística d'Amills va començar a ser prolífica a partir de la dècada de 1830. Durant aquesta època, trobem la petició per ser acadèmic de mèrit a la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. La documentació que recull tot el procés conté diferents parts, entre les quals hi ha

la carta del 9 d'agost de l'any 1834, on Amills exposa algunes de les seves mancances:

[...] Hubiera querido presentar a V. Exma. una obra más basta pero, es casado, tiene familia, y para acudir a su decorosa subsistencia ha de desempeñar cuantas obras se les presenten [...]²⁶.

A banda del *Memorial de premios* vist més amunt, també trobem les referències de Josep Bover i Damià Campeny, professors de l'Escola, els quals acrediten que les estampes presentades *Sant Ambrosius*²⁷, de temàtica religiosa; *Sant Joan Baptista en el desert*²⁸, reproducció d'una pintura, i *Augustus*²⁹, còpia d'un bust antic, són proves de la seva habilitat.

Les dues últimes estampes també les podríem considerar mostres de la seva etapa de formació, atès que Amills va copiar estampes realitzades per uns altres gravadors. L'estampa *Augustus*, gravada segons un dibuix de l'artista aragonès Buenaventura Salesa, copia l'estampa gravada per l'italià Raffaello Morghen, o bé l'estampa que, amb el mateix títol i dibuixant, gravà Francesc Fontanals i Roviroa³⁰ (vegeu figures 5 i 6).

A l'estampa *Sant Joan Baptista en el Desert*, Amills hi copia la gravada per Pasqual Pere Moles l'any 1770, que reproduceix la pintura de Guido Reni³¹.

La còpia d'estampes era una forma habitual de valorar la pràctica artística dels gravadors, però, en aquest cas, per a l'acadèmia madrilenya no n'hi va haver prou i es considerà que les estampes d'Amills eren:

[...] pruebas de su aplicación y adelantamiento [...] que no presentan la originalidad que requiere el reglamento de la Real Academia.

A pesar de la manca d'originalitat, raó de la negativa, se li proposà presentar:

[...] una media figura del cuadro que en esa ciudad elija a su voluntad, para ver la originalidad que requiere el mismo reglamento [...]³².

L'etapa professional de Joan Amills es desenvolupà íntegrament a Barcelona, i la podem seguir a les guies de la ciutat que el classifiquen dins l'especialitat de «gravador de lámina fina», primer al carrer Bou de la Plaça Nova i després al carrer Gegants³³. D'aquesta època, en sobresurt la seva dedicació a la il·lustració de llibres, a fi de satisfer la demanda de les impremtes barcelonines per decorar les seves publicacions amb estampes

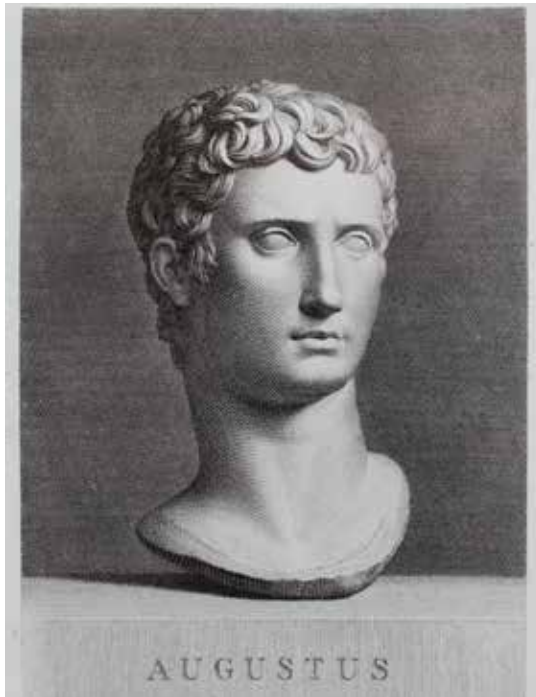

Figura 5.
Augustus, 1819. Gravats de Joan Amills segons un dibuix de Buena-ventura Salesa. 253 mm x 180 mm. Talla dolça.

Figura 6.
Bust d'August, 1803. Gravats de Francesc Fontanals segons un dibuix de Buenaventura Salesa. Talla dolça.

calcogràfiques. Les editorials eren, per tant, els seus clients principals, i en els gravats que realitzava per a aquestes cases no es buscava o «no es valorava l'originalitat, sinó la tècnica i l'eficàcia reproductiva, a més de la capacitat de plasmar amb imatges tot tipus de coneixements»³⁴.

A l'estudi del llibre il·lustrat a Barcelona, durant la dècada dels anys trenta i mitjan anys quaranta, comptabilitzem la participació d'Amills en la decoració d'una vuitantena d'obres, la qual cosa es converteix en més de cent-seixanta estampes calcogràfiques realitzades amb la col·laboració d'altres artistes³⁵, entre els quals figuren els noms dels dibuixants Bonaventura Planella Conxello (1772-1844)³⁶, Pere Esplugas (1788-?)³⁷, Joaquim Planella Conxello (1779-1875)³⁸, Segimon Ribó (1799-1854)³⁹ i, durant l'última etapa, el nom de Josep Puiggarí (1821-1903)⁴⁰. Ells eren els encarregats de la part més lliure o artística del procés, atès que el gravador es limitava a traduir el seu dibuix a la matriu de coure.

Les temàtiques més representades en les il·lustracions de llibres les podem classificar en: retrats, portades, frontispicis, vinyetes i escenes variades. Hi trobem un exemple a l'estampa dibuixada per Bonaventura Planella i gravada per Joan Amills que decora l'obra *El arte de danzar*, escrita per Antonio Biosca i de la qual hem localitzat el dibuix original⁴¹ (vegeu figures 7 i 8).

Les estampes soltes d'Amills es caracteritzen per una gran varietat temàtica. Una mostra

d'aquesta gran diversitat la trobem en les estampes de temàtica religiosa, entre les quals hi ha estampes de devoció, culte o protecció d'un sant determinat, com ara, per exemple, l'estampa *San Ramon Nonato abogado de la mujeres en los peligrosos partos*⁴². D'altres exemplars tracten la vida de Crist, la Verge o diferents beats i també les penes del purgatori, com ara la *Virgen de la Caridad del cobre se darán 80 días de indulgencia a todo el que rezare un Ave Maria a esta Ymagen de Ntra. Sra. de la caridad del Cobre*, que sobresurt per l'originalitat del dibuix de Planella⁴³ (vegeu figura 9).

La varietat temàtica del seu catàleg és fruit dels encàrrecs que rebia. En són una bona mostra les estampes marques de fàbrica, com ara la de la *Fàbrica de Papel de Capellades* o la de la *Malvasia de la Casa Querol y Plana de Sitges*⁴⁴ (vegeu figura 10).

Dins d'aquest grup, també hi ha les estampes científiques com la ja comentada *Sistema Planetario*, o bé l'estampa document *Premio al merito*, en la qual es representa el títol de *La Real Academia de Ciencias naturales y Artes de Barcelona*⁴⁵.

Les il·lustracions de llibres en són el conjunt més representatiu, amb un format d'estampes a tota plana com a frontispici de la portada, o bé, entre els capítols —que, en el cas de les novel·les, presenten escenes— i en els tractats científics, són representacions gràfiques de maquinària, figures i artefactes.

Figura 7.
 Estampa *El Maestro dando lección á sus discipulos. Tercera tanda, 5ª / Figura, alas de molinete.*
 Gravat de Joan Amills segons dibuix de Bonaventura Planella. 80 mm × 130 mm. Talla dolça.

Figura 9.
S. Ramon Nonato, sense datar. Gravat de Joan Amills. 200 mm × 150 mm. Talla dolça.

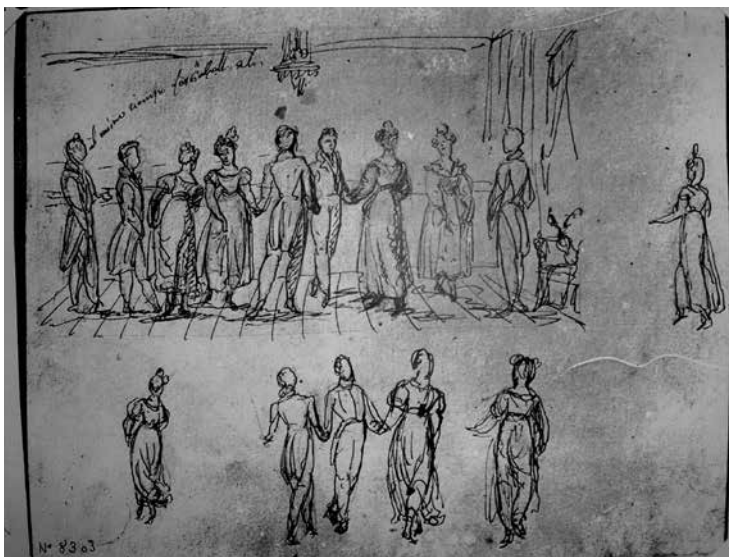

Figura 8.
 Dibuix de Bonaventura Planella Conxello, MNAC.

Amills va treballar per als editors barcelonins més destacats de les dècades de 1830 i 1840, els quals perseguien l'èxit comercial. En aquest aspecte, les estampes tenien un paper important per diferenciar-se i oferir edicions pulcres. La venda per entregues era la més utilitzada durant aquella època, cosa que els permetia dur a terme l'edició sense riscos econòmics⁴⁶. Aquesta fórmula també incloïa les *laminés* (entenguem les estampes) que servien d'incentiu per comprar l'entrega següent, com bé mostra l'anunci al *Diario de Barcelona*⁴⁷:

LIBROS. *Napoleón Colección de anécdotas auténticas relacionadas a este célebre guerrero.* Acaba de publicarse el cuaderno 6º, que los señores suscriptores podrán servirse pasar a recoger a la librerías de Ignacio Oli-

Figura 10.
Papel superior de la fabrica de Sebastian Lluçia de capellades en Catalunya, sense datar. Gravat de Joan Amills. 195 mm × 160 mm. Talla dolça.

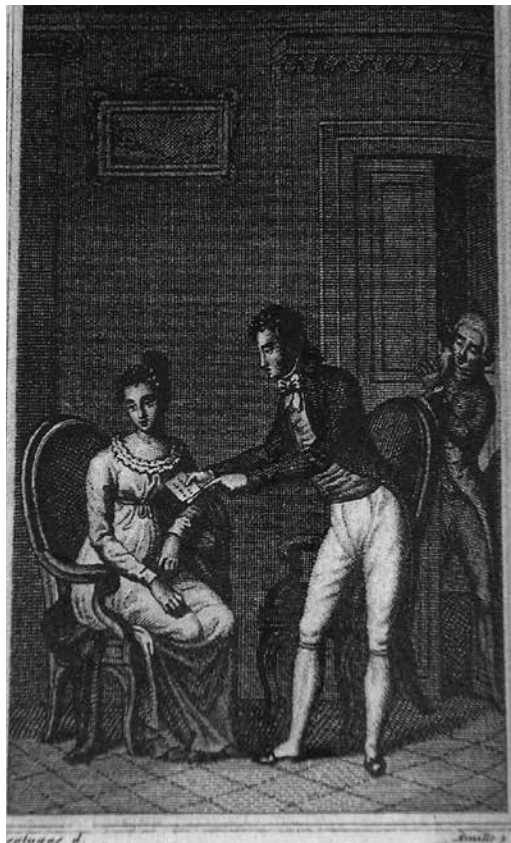

Figura 11.
El Viejo y la Niña. Gravat de Joan Amills segons un dibuix de Pere Esplugas. 145 mm x 85 mm. Talla dolça. A: Leandro FERNÁNDEZ DE MORATÍN, *Obras Dramáticas y Líricas*, Barcelona, Antonio y Francisco Oliva, tom II, p. 127.

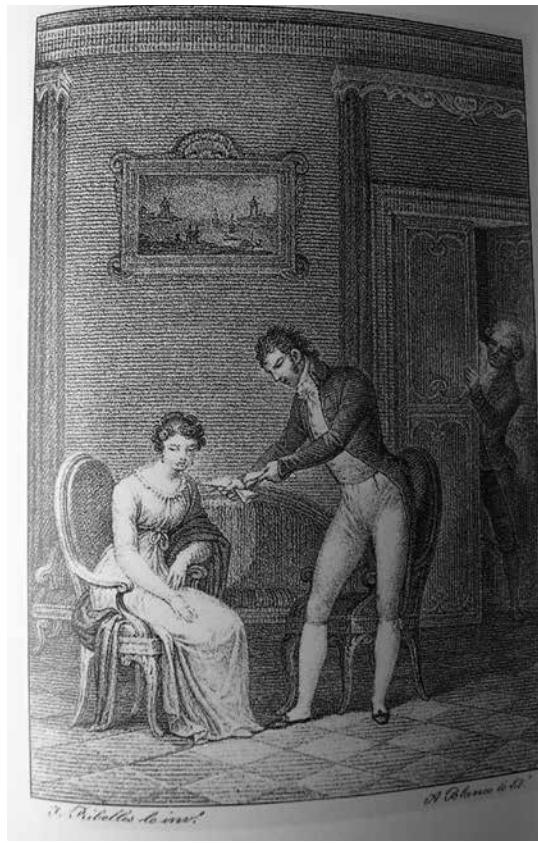

Figura 12.
El Viejo y la Niña. Litografia d'Alejandro Blanco segons una pintura de José Ribelles. A: Leandro FERNÁNDEZ DE MORATÍN, *Obras de D. Leandro Fernández de Moratín*, toms I-IV, Madrid, Aguado Impresor de Cámara de S. M. y de su Real Casa, 1830.

veras, Oliva, Gaspar y Cia., Sola, Juan Oliveras. El precio es de 18rs.vn el tomo en rústica. Los seis cuadernos publicados forman ya dos tomos de buen papel e impresión y adornados con una lámina. El tomo siguiente tendrá igualmente su lámina y se entregará gratis a los Sres. suscriptores. La del segundo que presenta el sepulcro de Napoleón en Santa Helena [...], se vende suelta en las indicadas librerías.

Analitzar les temàtiques dels llibres i les il·lustracions que hi havia ens portaria a escriure un altre article, però, a grans trets, direm que hi trobem obres de religió, de moral, d'història, de geografia, de temes científics, biografies, guies de viatges i tot tipus de creacions literàries.

Durant la primera meitat de segle XIX, la figura de l'editor comprenia també l'activitat d'impressor i llibreter⁴⁸. Les cases principals per les quals treballà Amills són: la Imprenta Francisco Oliva, la Imprenta Antonio Bergnes de las Casas⁴⁹, la Imprenta de la Viuda Brusi, la Imprenta de Juan Mayol, la Imprenta de Manuel Saurí, la Imprenta Juan Francisco Piferrer, la Imprenta Juan Oliveres y Gavarró i la Imprenta Ramon Martín

Indar⁵⁰. Les publicacions editades a Barcelona tenien com a referent les obres de les editorials de Madrid i València, però també de cases franceses, tal com apunta l'estudi de Montesinos: «[...] todo venia de allí, hasta lo que no era francés [...]. Y no solo llegan de Francia los originales, sino también los libros traducidos, impresos, y encuadernados»⁵¹. La rivalitat entre editors aprofitava la deficient legislació entorn de la propietat intel·lectual, amb la qual cosa els uns copiaven la publicació dels altres. Els exemples de plagi els trobem sobretot en els best-sellers, on es copiaven també les il·lustracions. Un bon exemple és el de les *Obras de Leandro Fernández de Moratín*, publicades a París per la impremta d'August Bobée l'any 1825, les quals no foren editades a Espanya fins l'any 1830 a Madrid⁵². L'edició madrilenya va ser un encàrrec reial dut a terme per la Real Academia de Historia, que va decorada amb estampes litogràfiques realitzades a partir dels dibuixos originals de Juan Gálvez, José Ribelles i José Madrazo; i dels litògrafs Alejandro Blanco, Belloy i Vicente Camarón, del Real Establecimiento Litográfico⁵³.

Les *Obras Dramáticas y Líricas* editades a Barcelona l'any 1834 per la Imprenta Oliva en sis toms contenen nou estampes⁵⁴. D'aquest total,

n'hi ha set que plagien l'edició de Madrid, mentre que dues copien l'edició parisenca. Els artistes que van participar en l'edició barcelonina van ser Pere Esplugas i Bonaventura Planella com a dibuixants, i Joan Amills, que va traduir les seves composicions al coure. Les estampes dibuixades per Esplugas que copien l'edició de Madrid són les dels toms 1, 2 i 3. En el primer tom, hi trobem el retrat de l'autor Leandro Fernández de Moratín i l'estampa de l'escena *El sí de las Niñas*. En el segon, Esplugas hi copià les escenes de *La Comedia Nueva* i les d'*El Viejo y la Niña*. Mentre que, en el tercer tom, Pere Esplugas hi plagia les litografies de les comèdies *El Barón* i *La Mojigata*. En el quart tom, l'estampa *Hamlet* està signada per Bonaventura Planella i la il·lustració està copiada de l'edició de Madrid. Però, a les estampes dels toms 5 i 6, *Escuela de Maridos* i *Médico a Palos*, Planella hi va copiar les il·lustracions de l'edició de París decorada amb estampes de talla dolça, segons un dibuix de Charles Abraham Chasselat i un gravat d'Auguste Delvaux⁵⁵ (vegeu figures 11 i 12).

Finalment, l'editor justifica tot aquest plagiat dient:

La primera colección que se hizo en España de todas sus obras estaba reservada á la munificencia Real, y la redacción era digna del alto y distinguido cuerpo literario á quien fue confiada: pero la edición de las obras de Moratín, dadas a luz por la Real Academia de la Historia, no es de fácil adquisición á la mayoría de los aficionados por lo subido de su precio: solo quedaba el recurso de procurarse sueltas algunas comedias y poesías; pero a más de resultar incompleta la colección, no se obtenía unida, ni tan magnífica como era de desear. Ansiosos pues de consagrar este digno tributo al clásico español de nuestro siglo, ofrecemos al público una nueva y bella edición de sus obras, [...] en un tamaño cómodo, que es el generalmente preferido.

Abans d'analitzar més exemples de la seva obra gràfica, volem referir-nos breument al tema de la llibertat d'impremta. Les editorials de la Península haurien editat abans autors d'èxit com ara el vescomte d'Arlincourt (1789-1856) o Pigault Le Brun (1753-1835) si la censura no els ho hagués impedit. Aquestes circumstàncies van fer que la recepció d'aquests grans èxits fos tardana. La censura «s'aplicava a tot tipus de publicacions, incloses les novel·les, tot i que França exportava els llibres prohibits amb edicions en castellà que introduïa a la península gràcies a emigrats francesos»⁵⁶. Un exemple d'aquesta manera de procedir el podem trobar en la novel·la epistolar *Las Amistades Peligrosas*, de la qual hem vist una edició en

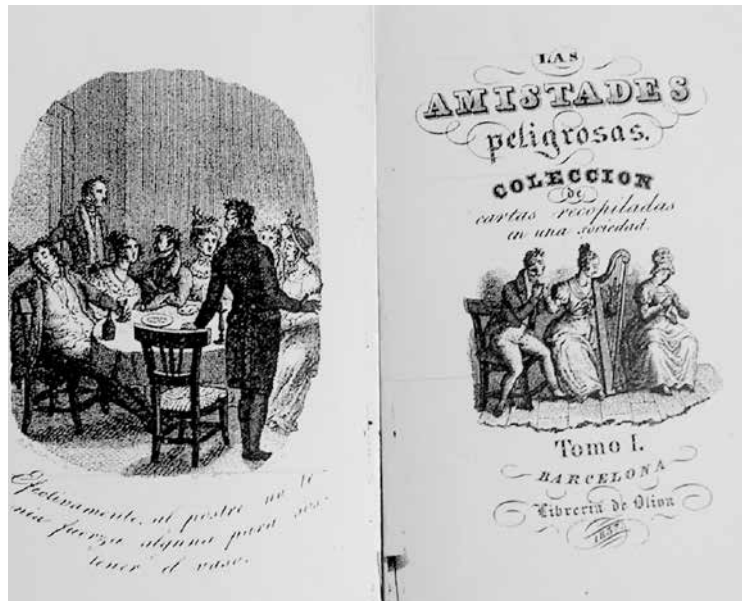

Figura 13. Efectivamente al postre no te / nia fuerza alguna para sostener el vaso. Gravet de Joan Amills segons dibuix de Bonaventura Planella. 110 mm × 150 mm. Talla dolça.

castellà de l'any 1822 publicada a París⁵⁷. Aquesta obra no la trobem editada a Barcelona fins l'any 1837. Va ser publicada per la Imprenta Oliva dins la «Colección de Novelas Escogidas», amb il·lustracions dibuixades per Bonaventura Planella i gravades per Amills⁵⁸. L'obra publicada per Oliva sense autor, com a «cartas recopiladas por una sociedad», també amaga el traductor darrere les inicials «C.C.***» (vegeu figura 13).

Les novel·les d'autores com ara Madame Cottin (1770-1807) o George Sand, pseudònim d'Aurora Dupin (1804-1876), eren molt populars durant les dècades centrals del segle XIX, i també eren habituals entre les estampes d'Amills. De Cottin, els títols *Isabel o los desterrados de Siberia* o bé *Matilde o la història de las cruzadas* són algunes de les obres més reeditades, al costat de *Clara de Alba*, llibre publicat a Barcelona l'any 1832 per Manuel Saurí, amb un gravat al frontispici d'Amills segons un dibuix de Pere Esplugas⁵⁹. Aquesta vegada, la composició de l'estampa plagia el frontispici de l'edició de *Clara de Alba* publicada a Madrid el 1822 per Antonio Sancha. Només se'n diferencia en el gest de la protagonista i l'urna del pedestal⁶⁰ (vegeu figures 14 i 15).

De l'escriptora George Sand, la Imprenta Oliva en va publicar cinc obres entre els anys 1838 i 1840: *Indiana*, *Simón*, *Jacobo*, *Valentina* i *León Leoni*⁶¹. Totes formaren part de la «Colección de Novelas Escogidas». Les il·lustracions que decoren les novel·les tenen sempre la mateixa tipologia: una portada amb vinyeta al costat del frontispici que representa l'escena que permet conèixer els personatges principals de l'obra o

Figura 14.
Clara de Alba. *¿Se atreverá tu mano sacrí - / lega á seguirme hasta aquí?* Gravat de Joan Amills segons un dibuix de Pere Esplugas. 143 mm × 85 mm. Talla dolça.

Figura 15.
Madame Cottin, *Clara de Alba*, Madrid, Imprenta de Sancha, 1822.

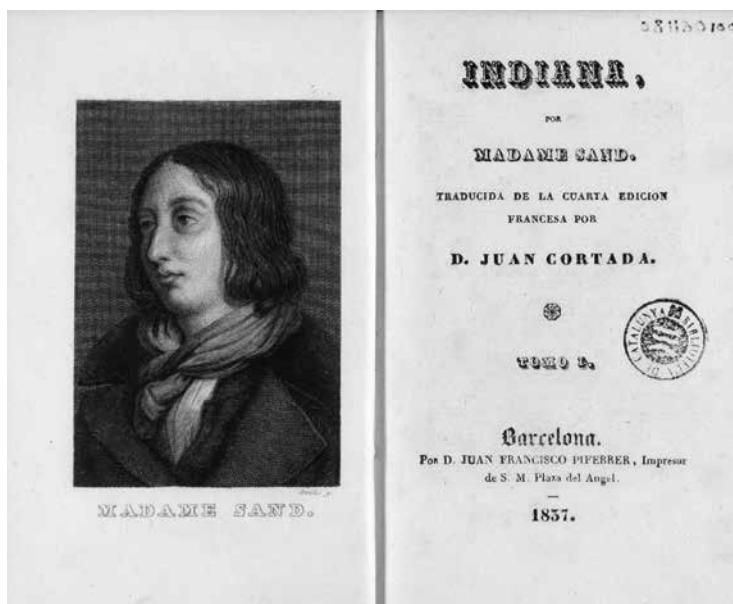

Figura 16.
Madame Sand. Gravats de Joan Amills.

bé el retrat de l'autor. En trobem un exemple a l'obra *Indiana*, publicada l'any 1837 per J. F. Pifferrer⁶² (vegeu figura 16).

Entre les obres d'autors espanyols, les estampes d'Amills, també en constitueixen un grup destacable. L'exemple més representatiu el trobem a l'obra de José Mor de Fuentes (1762-1848) titulada *Elojio de D. Nicolas de Azara*⁶³, que fou publicada a Barcelona l'any 1840 per l'editor Antonio Bergnes de las Casas. La publicació va decorada amb el retrat de José Nicolás de Azara,

cèlebre diplomàtic espanyol que Amills va copiar del «fisionotrazo realizado en una de sus dos embajadas en París, seguramente la primera, en el que muestra el perfil izquierdo y las copias el derecho»⁶⁴. Amills realitzà el gravat d'Azara plagiant el retrat litogràfic parisenc acompanyat de la llegenda: «Dess. p. Fournier, gr. p. Chrétien inv. du Phisionotrace rue St. Honoré, vis a vis, L'oratoire 45, Paris». El gravador és el francès Gilles-Louis Chrétien (1787-1811), creador de l'enginy anomenat *fisionotrace*, que permetia retratar la persona únicament resseguint-ne el perfil⁶⁵ (vegeu figures 17 i 18).

D'aquest mateix gravador francès, Amills va plagiar també el retrat de Cosme Damián Churruca y Elorza, brigadier de la Real Armada Española que es retratà a París⁶⁶.

Creiem que el nostre gravador va poder copiar els retrats dels dos personatges espanyols litografiats per Chrétien, segurament gràcies a la circulació en el mercat d'estampes d'algun tipus d'àlbum que aplegués *fisionotrazos* de personatges cèlebres. Aquest tipus d'àlbum es vendria com a publicació independent. Apuntem aquesta hipòtesi perquè hem vist un àlbum titulat *Hombres Célebres*⁶⁷ que està format, entre d'altres, per estampes del nostre gravador i funciona com a publicació autònoma de l'obra *Diccionario histórico o Biografía Universal*

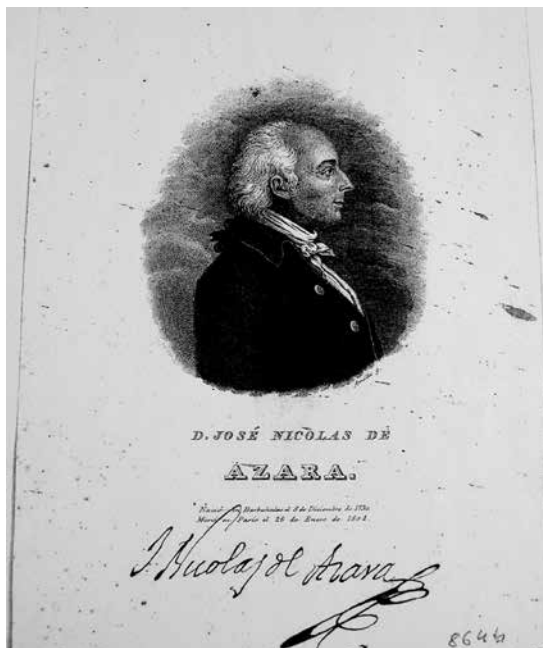

Figura 17.
José Nicolás de AZARA, gravat de Joan Amills segons un dibuix de Vicenç Rodés. 210 mm × 135 mm. Talla dolça sobre acer

Figura 18.
José Nicolás de Azara, sense datar. Gravats per Gilles-Louis Chrétien segons un dibuix de Fournier. Litografia. París.

Compendiada, editada entre els anys 1830-1836 per la Impremta Oliva⁶⁸.

Aquests tipus d'àlbums autònoms compilarien, en un sol cos d'obra, els retrats que servirien als editors, als dibuixants i als gravadors per copiar els retrats que —com en el cas d'Azara i Churruga— decoraren publicacions editades a Barcelona amb la representació gràfica més fidedigna possible d'aquell personatge (vegeu figures 19 i 20).

La carrera professional i artística d'aquest gravador calcogràfic es va desenvolupar íntegrament a Barcelona, malgrat que trobem algunes de les seves estampes decorant publicacions editades a Madrid. Joan Amills i Costa fou un artista de formació acadèmica que va saber adaptar el seu art als convencionalismes del mercat editorial, que demanava tot tipus d'il·lustracions.

Comparar l'obra gràfica de Joan Amills amb la de gravadors calcogràfics barcelonins, madrilenys, valencians o francesos és una tasca que vam desenvolupar a la tesi⁶⁹. Allà posàvem un èmfasi especial en l'habilitat tècnica dels gravadors formats a l'Escola de Llotja. L'obra d'Amills és molt similar a la dels gravadors que hem presentat al principi: Pau Alabern, Domènec Estruch, Àngel Fatjó, Esteve Mas de Xaxars, Antoni Roca o Joan Masferrer, formats com ell pel mestre de gravat Josep Coromina. Costaria molt reconèixer la mà d'un artista o d'un altre si les composicions no anessin signades, com és el cas de la ja comentada *Revista de Agricultura y Artes*, publicada per la Junta de Comerç. Aquesta homogeneïtat és una caracte-

rística perseguida des de l'etapa de formació d'un gravador calcogràfic, en què es premiava la capacitat reproductiva que ressaltava l'estandardització de l'estil per sobre de qualsevol tipus d'originalitat. Per tant, els resultats estètics són molt semblants.

Un altre aspecte que cal tenir en compte sobre la comparança d'aquest gravador amb l'obra gràfica de l'època és el fet que la majoria de les composicions no eren originals, sinó còpies, la qual cosa ens permet establir que el que es gravava a Barcelona era molt semblant al que es feia a la resta de la Península o a França. La còpia no l'hem de considerar com un aspecte desfavorable, sinó com una forma de valorar i reconèixer el que es feia arreu. També cal recordar que moltes estampes d'aquests grup de gravadors barcelonins van ser dibuixades per un mateix artista, Bonaventura Planella, que va treballar amb la majoria dels calcògrafs actius a la ciutat. Els seus dibuixos apareixen repetidament a l'obra d'Amills, però també a la resta de gravadors que treballaren, com ell, amb els editors de la ciutat decorant tot tipus de publicacions.

Si mirem l'obra gràfica dels gravadors valencians Teodor Blasco⁷⁰, Tomàs Rocafort i Mariano Sigüenza, el nivell estètic de les composicions no difereixen de les del nostre gravador, perquè, en primer lloc, eren uns artistes formats a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, a València, amb uns criteris de formació molt semblants als de l'Escola de Barcelona, i, en segon lloc, perquè també es van dedicar a la il·lustració de lli-

Figura 19.
Churruga y Elorza. / *Vivió para la humanidad: murió por la patria*, 1831. Gravats de Joan Amills. 200 mm × 130 mm. Talla dolça. Dins l'àlbum *Hombres Célebres*, BNE (ER 578-74).

Figura 20.
D. Cosme Damián de Churruga y Elorza. Brigadier de la Real Armada, ca. 1799. Litografiat per Gilles-Louis Chrétien segons un dibuix de Fournier. Litografia. Paris.

bres. Un exemple d'aquesta similitud són les estampes que decoren el *Diccionario Histórico*, en el qual trobem els gravats d'aquests tres artistes valencians⁷¹ al costat del nostre gravador i d'altres com ara Xaxars, Alabern i Coromina. Un altre exemple de similitud el trobem a la novel·la *La extrajera o la mujer misteriosa*, de l'editor valencià Mariano Cabrerizo, per a la famosa «Colección de Novelas», que Amills va plagiar amb un nivell tècnic igualment pulcre⁷².

En canvi, el nivell és inferior si el comparem amb els gravadors actius a Madrid. Sobre aquest punt, d'una banda, la tècnica d'aquells és superior, perquè les directrius venien de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, on hi havia els millors especialistes de gravat, com ara Blai Ametller, Esteve Boix o Rafael Esteve Vilella, per citar-ne alguns. D'altra banda, les estampes d'il·lustració es confeccionaven a partir de dibuixos originals. També és diferent la tipologia dels encàrrecs, fets quasi sempre amb molts recursos econòmics. Per això, el resultat és el d'unes pu-

blicacions d'alta qualitat artística, en les quals participaven els millors artistes de l'època. En trobem un exemple a les *Obras dramáticas y líricas de D. Leandro Fernández de Moratín*, editades per la impremta Oliva l'any 1834, analitzades en un altre punt d'aquest mateix article, i que plagien les obres publicades a Madrid.

Establir una comparació amb les estampes que decoren publicacions franceses és una comparativa d'igualtat, perquè simplement es plagien aquelles composicions⁷³. Aquesta manera de procedir l'hem vist amb les estampes de l'obra *Genio del Cristianismo* publicada per Manuel Saurí y Comp^a, l'any 1832, que copien l'edició francesa⁷⁴.

Per últim, voldríem apuntar que la qualitat de l'obra gràfica d'Amills és discreta, si el volem comparar amb criteris de novetat i d'originalitat, però és bona a nivell tècnic i només decau respecte als grans projectes editorials, com ara, per exemple, el de *Recuerdos y bellezas de España*⁷⁵, fet, a més, amb una altra tècnica conceptualment diferent, la litografia.

1. Meritxell VERNEDA RIBERA (2006), *Joan Amills i Costa: Gravador de làmines fines*, Departament d'Història de l'Art i Musicologia, Universitat Autònoma de Barcelona, treball de recerca.
Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona: El llibre il·lustrat 1800-1843*, toms I i II, Departament d'Història de l'Art i Musicologia, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral consultable a *Tesis Doctorals en Xarxa* (TDX) [en línia], <<http://www.tdx.cat/handle/10803/96724>>.
2. Rosa Maria SUBIRANA REBULL (1990), *Pasqual Pere Moles i Coronnes, València 1741-1797*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
3. Manuscrit RABASJ, *Libro que da razón de los discípulos matriculados en la Escuela Gratuita de dibujo establecida en la Real Casa Lonja de la ciudad de Barcelona a espensas de la Real Junta Particular de Comercio de Cataluña, la qual dio principio el día 23 de Enero de 1775*.
4. Maria Dolors ABAD CHOCERO (1999), *Contribució a l'estudi del gravador Blai Ametller i Rotllan 1771-1841*, Universitat Autònoma de Barcelona, treball de recerca.
5. Per a la referència biogràfica completa de Ramon Alabern i Moles, vegeu Maria de los Santos GARCÍA FELGUERA i Jep MARTÍ BAIGET (2014), «Barcelona i la daguerrotípi», a: AADD, *El Daguerrotip: L'inici de la fotografia*, Ajuntament de Barcelona, p. 36-37.
6. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, op. cit.
7. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, op. cit.
8. Antonio ELIAS DE MOLINS (1889-1895), *Diccionario Biográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*, tom I, Barcelona, p. 78; Josep F. RÀFOLS FONTANALS (1951-1954), *Diccionario Biográfico de Artista de Cataluña desde la época romana hasta nuestros días*, Barcelona, Editorial Millà, p. 37; M. Carmen ARTIGAS SANZ (1953-1954), *El Libro romántico en España*, toms I-IV, CSIC, p. 118, Colección Bibliográfica; María Aurora CASANOVAS (1961), «L'art neoclàssic i romàntic: El gravat», a: *L'Art Català*, Aymà, p. 305; Antonio GALLEGU (1979), *Historia del grabado en España*, p. 379-382; Elena PÁEZ (1981), *Repertorio de grabados españoles*, tom I, A-G, Madrid, Ministerio de Cultura, p. 47; Francesc FONTBONA (1983), «Del Neoclassicisme a la Restauració 1808-1888», a: *Història de l'Art Català*, Barcelona, Pòrtic, p. 181; Rosa Maria SUBIRANA (2000), «Arts del llibre: Manuscrits, gravats, cartells», a: *Art de Catalunya*, volum 10, Barcelona, L'Isard, p. 270, i AADD (2002-2003), *Allgemeines Künstlerlexikon: Bio-bibliografischer Index nach Berufen*, volum 4, Graphic Artist Illustrator. München-Liepzig, Saur, p. 386.
9. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç 291 (*Copiadors dels Oficis* de la Comissió de l'Escola de Dibuix 1814-1816), 21 de novembre de 1814. Vull agrair a Reis Fontanals les recomanacions per consultar el fons de la Junta de Comerç.
10. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç 291 (*Copiadors dels Oficis* de la Comissió de l'Escola de Dibuix 1814-1816), 21 de juliol de 1814: «[...] en cuanto año admitir a los que no llegan a la edad de 12 años, como se resolvió en el 1798 [...]. No obstante como de no fijarse una edad determinada podrían seguirse algunos inconvenientes, opina la Comisión, que deben admitirse a los diez años, haciéndolo constar por la fe de bautismo, como se ha practicado hasta ahora [...]».
11. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, *Llibre d'Acords*, núm. 26 (10 de novembre de 1814), p. 166-169. Un altre document que tracta el mateix tema, però des del punt de vista dels professors, és localitzat a la Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç 291, *Copiadors dels Oficis* de la Comissió de l'Escola de dibuix 1814-1815 (2 de gener de 1815): «[...] el director de la Escuela, y del mismo parecer son todos los Maestros, que ven con admiración sus progresos. [...] si se fortalece en las reglas del arte, por lo que consideramos muy propio de su zelo, y de la ilustración de V. S que proteja y auxilie a este Joven con la pensión que le sea de su agrado, y permiten las circunstancias a fin de que adelante sus estudios, y cuando sea un buen dibujante, elija por si mismo la carrera a que más le incline su genio, que probablemente sea el gravado en dulce». Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, *Llibre d'Acords* núm. 27 (23 de gener de 1815), p. 46: «[...] Leído el informe de la comisión de diseño relativo al recurso del diez de Noviembre de Juan Amills y Costa, que menciona el acuerdo del propio día, acompañado el del director de esta enseñanza, resultando a ambos el merito y gran disposición de este joven para formarse con el tiempo un artista consumado, opinando con esto la comisión propio del zelo de la Junta se le auxilie con la pensión que estime y permitan las circunstancias».
12. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, lligall XLVIII, foli 405 (4 de febrer de 1824): «Es cierto que la Rl. Junta concedió a Juan Amills, según expresa su recurso que devuelvo, por durante el beneplácito, la pensión de una peseta diaria, como consta de oficio de 22 Enero de 1815, la que siguió disfrutando hasta 15 de Febrero de 1823, en que cesó el año de perriage; con lo que contexto al oficio del V. de 3 de Febrero del corr.te.».
13. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, lligall CXLIX, foli 54 (12 de gener de 1818): «Profesores de la Escuela [...]: Joseph Coromina gravador de laminas en dulce». Segons la *Guia de forasteros en Barcelona para el año 1821*, Impr. del ciudadano Dorca, [1821], p. 130: «Don José Coromina, calle del Gobernador nº 10». Exempler de la Biblioteca de Catalunya digitalitzat a *Google Books* [en línia], <http://cataleg.bnc.cat/record=b1445424~S13*> [Consulta: 20 gener 2015].
14. Ascensión CIRUELOS GONZALO (2013), «Catálogo de obras en exposición», a: *Anton Raphael Mengs y la Antigüedad*, cat. núm. 54, p. 230.
15. RABASF 44-1/1: «Dn. Juan Amills grabador de laminas en Barcelona. Solicita su admisión de Académico, 1834». El *Memorial de Premios* forma part de la documentació que Amills va presentar l'any 1834 a la Real Academia de San Fernando. Francesc Quílez i Corella localitzà prèviament aquesta documentació per a l'article: «Aportacions documentals per al coneixement de la vida i l'obra del gravador Francesc Fontanals i Rovirosa (I)», *Butlletí del MNAC*, núm. 6 (2002), p. 106.
16. Estampa solta: MNAC/GDG 5224.
17. Carles ARDIT (1819), *Tratado teórico y práctico de la fabricación de pintados o indianas: Escuela gratuita de dibujo de la Real Casa Lonja, (Sección de la economía, situación, maquinaria, utensilios y materiales necesarios para esta fabricación), erigida y costeada por la Real Junta de Gobierno del Comercio de Cataluña*, vol. I-IV, Bar-

- celona, Imprenta de Agustín Roca Impresor de S.M. Exemplar de la Biblioteca de Catalunya, Grav. 667.35 (02) Ard. 8°.
18. Biblioteca de Catalunya, Arxiu de la Junta de Comerç, lligall CXLIX, foli 40 (4 d'agost de 1814): «Santiago Maria Folch puesto a la obediencia de V. Y. [...] expone que es discipulo de la Escuela gratuita de nobles artes desde el año 1805, [...] hallandose de edad de 16 años y deseoso de seguir el arte del gravado de laminas en dulce [...] en casa del profesor Dn. José Corominas».
19. Biblioteca de Catalunya, Planxes de coure, JC reg. 986-988-991.
20. *Memorias de Agricultura y Artes que se publican de orden de la Real Junta de Gobierno del Comercio de Cataluña*, toms I-XII, Barcelona, en Imprinta de Brusi (1815-1821). Exemplar digitalitzat a la *Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic* [en línia], Universitat Autònoma de Barcelona, 2010, <<http://ddd.uab.cat/record/59835>> [Consulta: 22 abril 2014].
21. *Guía de forasteros en Barcelona, manual de agentes y de curiosidades* (1841), p. 165: «Grabadores de lámina fina: D. Juan Amills; D. Juan Masferrer; D. Pablo Alabern; D. Antonio Roca; D. Ramon Alabern; D. Domingo Estruch; D. Mauricio Vidal; D. Estevan Xaxars».
22. Estampa solta, Biblioteca de Catalunya (XX. 3M).
23. *Diario de Barcelona*, 16 de juliol de 1835, núm. 197, p. 1573.
24. Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, *Llibre d'esposalles*, núm. 185, p. 149.
25. Serveis Funeraris de Barcelona, llibre 16, núm. 2128 (consulta: 15 de novembre de 2005).
26. RABASF 44-1/1, op. cit.
27. Estampa datada l'any 1818, localitzada a la Universitat de Barcelona (B- Es-XIX-Amills, Joan-2692).
28. Estampa sense datar, localitzada al MNAC/GDG 4108.
29. Estampa datada l'any 1819, localitzada al MNAC/GDG 8077.
30. Francesc QUÍLEZ I CORELLA (2001), op. cit., p. 99. El gravat d'Amills copia l'estampa segons el dibuix de Buenaventura Salesa i el gravat de Francesc Fontanals, datada l'any 1803 (MNAC/GDG 8967G), que, alhora, copia l'estampa gravada per Raffaello Morghen (MNAC/GDG 2515).
31. Rosa Maria SUBIRANA (1990), op. cit., estampa núm. 62, p. 154. Estampa localitzada a MNAC/GDG 3669.
32. RABASF, 44-1/1.
33. *Guía de Forasteros en Barcelona*, Barcelona, Imprinta de D. Manuel Saurí, 1841, p. 165; *Guía de Forasteros en Barcelona*, Barcelona, Imprinta de D. Manuel Saurí, 1842, p. 32, i *Manual histórico-topográfico Estadístico y administrativo o sea Guía general de Barcelona*, Barcelona, Imprinta y Librería de D. M. Saurí, 1849, p. 350.
34. Vicente PLA VIVES (2010), «Reproductibilidad y plagio: Las ilustraciones de Teodoro Blasco Soler durante la década de 1840», a: *La ilustración gráfica en el siglo XIX: Funciones y disfunciones*, Universidad de Valencia, p. 322.
35. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, op. cit.
36. MNAC, Gabinet de Dibuixos i Gravats, on es conserva l'àlbum *Borradores hechos por Don Buenaventura Planella y Conxello profesor de pintura siendo algunos de ellos en proyecto y otros fueron ejecutados por el mismo en el Teatro Principal, en varias Iglesias, casas particulares y funciones públicas en la ciudad de Barcelona. Los ha reunido y conservado en memoria de su padre José Planella Coromina, 1847*. Entre les composicions que s'hi conserven, hi hem pogut contemplar diverses escenes de novel·les després gravades per Amills.
37. Pere Esplugas surt a la llista de la matrícula de l'Escola Gratuïta de Dibuix i Nobles Arts de l'any 1798. Gràcies a aquesta dada, podem apuntar el seu naixement entorn de l'any 1788. La llista, Arxiu RAC-BAJ. Llibre manuscrit N° 1 que contiene la matrícula de los discípulos que entraron en las Escuelas de 1775-1835.
38. M. OLIVA PRAT (1959), «Recuerdos de los Sitios de Gerona en el Museo Arqueológico Provincial», *Revista de Girona*, núm. 8, p. 67-72 [en línia], <<http://www.raco.cat/index.php/RevistaGirona/article/view/76957>> [Consulta: 4 novembre 2014].
39. Segimon Ribó fou alumne de l'Escola Gratuïta de Nobles Arts a partir de 1814. Coneixem els *premios gratificaciones* de 1815 i 1816 oferts per la Junta de Comerç als alumnes més destacats. Biblioteca de Catalunya (Tor. 309-Fol). Segimon Ribó va rebre una formació de pintor i sempre el trobem com a dibuixant d'il·lustracions de llibres.
40. Buenaventura BASSEGODA (2012), *Josep Puiggari i Llobet (1821-1903), primer estudiós del patrimoni artístic*, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi.
41. Antonio BIOSCA, *El arte de danzar o reglas e instrucciones para los aficionados a bailar las contranzas francesas o rigodones*, Barcelona, Imprinta Saurí, 1832 (BAB GO 7424). I dibuix de Buenaventura Planella Conxello MNAC/GDG 26068.
42. Estampa solta: Biblioteca de Catalunya II f-3.
43. Estampa solta: MNAC/GDG 4131.
44. *Fàbrica de Papel de Capellades*, estampa solta: Biblioteca de Catalunya V-4B. *Malvasia de la Casa Querol y Plana de Sitges*, estampa solta: MNAC/GDG 10145.
45. Estampa solta: MNAC/GDG 21249.
46. José F. MONTESINOS (1980), *Introducción a una historia de la novela en España en el siglo XIX: Seguida de un esbozo de una bibliografía española de traducciones de novelas de 1800-1850*, p. 119.
47. *Diario de Barcelona*, núm. 184 (3 de juliol de 1835).
48. Hipólito ESCOLAR (1996), «La edición en el siglo XIX», a: *La edición Moderna: Siglos XIX y XX*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2, p. 73-78.
49. Santiago OLIVES CANALS (1947), *Bergnes de las Casas Heleñista y Editor (1801-1879)*, Barcelona, Escuela de Filología.
50. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, op. cit.
51. José F. Montesinos, op. cit., núm. 6, p. 44.
52. Leandro FERNÁNDEZ DE MORATÍN, *Obras de D. Leandro Fernández de Moratín*, toms I-IV, Madrid, Aguado Impresor de Cámara de S.M. y de su Real Casa,

1830. Exemplar de la Biblioteca Pública Arús, 65-2-1/6.
53. Jesusa VEGA (1990), «Encargos a particulares en el Real Establecimiento litográfico», a: *Origen de la litografía en España: El Real Establecimiento litográfico*, Madrid, p. 315-357.
54. Leandro FERNÁNDEZ DE MORATÍN, *Obras Dramáticas y Líricas*, Nueva Edición, Comedias Originales, toms I-VI, Barcelona, Antonio y Francisco Oliva, 1834. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (1834, 12º 14).
55. Leandro FERNÁNDEZ DE MORATÍN, *Obras dramáticas y líricas*, París, Augusto Bobée, 1825. *Catálogo General de la Calcografía Nacional* (1987), núm. 4662, p. 236.
56. Jean-François BOTREL (2003), «La libertad de imprenta, entre la ley y las prácticas», a: *Historia de la Edición y la Lectura en España 1472-1914*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, volum III; 1.1, p. 524.
57. [Pierre CHODERLOS DE LACLOS], *Las Amistades Peligrosas, Colección de Cartas recopiladas en una sociedad*, traducida por primera vez al castellano por Don C.C*, volums I-II, París, de la Imprenta de Augusto Bobée, 1822. Exemplar de la Biblioteca de Catalunya (Tus-8-5571-5572).
58. [Pierre CHODERLOS DE LACLOS], *Las Amistades Peligrosas, colección de cartas recopiladas por una Sociedad*, por D. C. C. ***, Barcelona, Imprenta de Oliva, 1837. Exemplar de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (07 134/8/44-45-46).
59. MADAME COTTIN (1832), *Clara de Alba*, traducida de la séptima edición francesa, Barcelona, Manuel Saurí y Cia. Exemplar de la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès (GO 7227).
60. MADAME COTTIN (1822), *Clara de Alba* [en línia], novel·la en cartes, traducida al castellano de la quinta edición francesa, Madrid, Imprenta de Sancha, exemplar de la Universitat de Virginia, digitalitzat per Google, <<http://catalog.hathitrust.org/Record/009780384>> [Consulta: 22 gener 2014].
61. George SAND (1838), *Indiana*, tom I, Barcelona, Librería de Oliva, Biblioteca de Catalunya (A 83-8º-1525); George SAND (1838), *Simón*, tom I, Barcelona, Librería de Oliva, Biblioteca de Catalunya (Vid. A -83-8º-1530); George SAND (1838), *Jacobo*, tom I, Barcelona, Librería de Oliva, Biblioteca de Catalunya (Vid. A -83-8º-1527); George SAND (1838), *Valentina*, toms I-II, Barcelona, Librería de Oliva; George SAND (1838), *Leon Leoni*, toms I-II, Barcelona, Librería de Oliva, i exemplar del tom II, Arxiu Històric de la Ciutat (B-1837-12º, 47), dibuix (MNAC/GDG/10171, tom I).
62. George SAND (1837), *Indiana*, traducida de la quarta edición francesa por D. Juan Cortada, tom I, Barcelona, per Juan Francisco Pi-ferrer Impresor de S. M. (Biblioteca de Catalunya, Tus-8-769).
63. José MOR DE FUENTES, *Elojio de D. Nicolas de Azara*, Barcelona, Antonio Bergnes de las Casas, 1840 (Universitat de Barcelona, 147/2/12). Devem la localització d'aquest títol a l'exposició *Mengs & Azara: El retrato de una amistad*, Madrid, Museo Nacional del Prado (2 de juliol - 13 d'octubre de 2013), i Stephan F. SCHRÖEDER, «Azara en sus retratos», p. 27.
64. Vull agrair al Dr. Javier Jordán de Urries les amables explicacions que m'ha fet arribar sobre el *fisionotrazo* de José Nicolás de Azara que Amills plagia per decorar l'edició de Bergnes de las Casas.
65. Jesusa VEGA (2007), «Del retrato, el arte del fisionotrazo y la máquina matemática de retratar en la España ilustrada», *Goya: Revista de Arte*, núm. 316-317, p. 77-98, i Jesusa VEGA (2010), «Registro de sociabilidad: una máquina matemática para retratar», a: *Ciencia, arte e ilusión en la España ilustrada*, Madrid, p. 261-312.
66. Elena PÁEZ (1966), *Iconografía hispana*, núm. 2448-2. Joan Amills copia el *fisionotrazo* de Churruca y Elorza, el qual trobem dins l'obra Mh. y O., *Diccionario histórico o Biografía Universal Compendiada...*, tom V, Barcelona, Librería de Oliva, 1831, p. 275. [Retrato de Cosme Damián Churruca y Elorza] En línia: *Biblioteca Digital Hispánica* <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000032392>> (Consulta: 15/10/2015).
67. Estampes enquadrades a *Álbum Hombres Célebres*, Barcelona, Librería de Oliva 1830-1836. Exemplar localitzat a la Biblioteca Nacional de España (ER 578-74). En línia: *Biblioteca Digital Hispánica* <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000024873>> Consulta (15/10/2015).
68. C. Mh. y O., *Diccionario Histórico o Biografía Universal compendiada*, toms I-XIII, Barcelona, Narciso Oliva/Antonio y Francisco Oliva, 1830-1836. Exemplar de la Universitat de Barcelona (07-R-3338-3350).
69. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, op. cit.
70. Vicente PLA VIVAS (2010), «Reproductibilidad y plagio: Las ilustraciones de Teodoro Blasco durante la década de 1840», op. cit., p. 315-323.
71. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, tom II, *Catàleg*: núm. 559-706, p. 214-288, i C. Mn. y O., *Diccionario Histórico o Biografía Universal compendiada*, Imprenta Oliva, 1830-1834, 1836. Gravats per Tomàs Rocafort: retrat de Joan d'Àustria (núm. 588), retrat de Wamba (núm. 595) i retrat de Laura Basi (núm. 600). Gravats per Mariano Sigüenza: retrat de M. Cano (núm. 623), retrat de Diego Covarrubias (núm. 646), retrat de Cristina de Suècia (núm. 649), retrat d'Epicur (núm. 656) i retrat de J.F. Feller (núm. 658). Gravats per Teodor Blasco: retrat d'Hernán Cortés (núm. 645), retrat de Demòstenes (núm. 654), retrat de Gesner (núm. 667) i retrat de Goldoni (núm. 669).
72. Meritxell VERNEDA RIBERA *L'art gràfic a Barcelona...*, (2012), *Catàleg*: núm. 1664 i núm. 1665, p. 743-444, i VICOMTE D'ALINCOURT, *La extranjera ó mujer misteriosa*, Barcelona, Impremta Oliva (l'edició localitzada és una de Gaspar i Cia, Barcelona, 1836).
73. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, op. cit., tom II, *Catàleg*: núm. 362, p. 115, i Laurent de JUSSIEU (1830), *Simon de Nantua ou le marchand forain*, a Paris crez Louis Colas Libraire de la société pour l'instruction.
74. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona*, tom II, *Catàleg*: núm. 530, p. 197-200, i François René VICOMTE DE CHAUTEAUBRIAND (1809), *Génie du Christianisme ou Beautés de la Religion Chrétien*, Lió, Imprimerie de Blanchard et Fils.
75. Meritxell VERNEDA RIBERA (2012), *L'art gràfic a Barcelona...*, op. cit., tom II, *Catàleg*: núm. 1269, p. 551. L'obra de F.J. PARCERISA (1839), *Recuerdos y bellezas de España: Cataluña*, vol. 1, Impremta de Joaquín Verdguer.

